

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ ԱՇԽԱՐՀՆ
ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի*

Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պարսկահայքի հաջորդ գավառը, որ հայտնի է Առնա կամ Ըռնա անունով, Հ. Մարկվարտը հակված է փնտրելու Այլիից կամ Ելիից արևելք։ Նրա կարծիքով գավառը նույնական է Arne եպիսկոպոսությանը⁹⁵, որը հիշատակվում է 1653թ. գրված նեստորական եպիսկոպոսությունների ցուցակում՝ Saphtan (մեկ այլ ցուցակում՝ Sciabatam՝ Մալամասի քորեպիսկոպոսություն), Targur = Targavar և Urmī անուններից առաջ⁹⁶։ Գ. Հոֆմանը՝ անդրադառնալով Առնային, լակոնիկ գրել է «Առնան Ուրմիում»⁹⁷, սակայն Հ. Մարկվարտին չի հաջողվել Առնան գտնել ո՛չ քարտեզներում և ո՛չ էլ մատչելի գրականության մեջ⁹⁸։ Ս. Երեմյանը Առնան (նկատենք, որ նա առաջնությունը տալիս է Ըռնայ ձևին) տեղադրում է Խանասորի լեռնանցքից հյուսիս-արևելք ընկած լեռնային շրջանում, ներկայիս Դերիկ գյուղի շրջակայքում, որը, համաձայն հեղինակի, պետք է կոչվեր Առնայ վանք և հանդիսանար գավառի կենտրոնը⁹⁹։ Ցավոք սրտի, հեղինակը ընթերցողին չի ներկայացնում այն փաստերն ու կովանները, որոնք իրավունք են տալիս Առնան նույնացնել Դերիկին։ Ուշնու կամ Օշնկի քաղաքից դեպի արևելք կա մի բնակավայր Առնա անունով¹⁰⁰, որը կարծես թե համընկնում է Առնային կամ Ըռնային, սակայն այդ գալթակղի տեղադրությունը բացառվում է Թովմա Արծրունու վկայություններով։ Առնա գավառանունը հազվադեպ է հանդիպում պատմագրության մեջ։ Բացի «Աշխարհացոյցից» այն հիշատակվում է լոկ Թովմա Արծրունու երկում։ Ըստ էության Թովմա Արծրունու տեղեկություններն էլ այն եզակի կովաններն են, որոնց օգնությամբ փորձեր են արվել տեղագրելու Առնա գավառը։ Ուսումնասիրողների կարծիքով Առնան հիշատակվում է Արծրունյաց պատմիչի ներքահիշյալ վկայություններում։

Ըստ Թովմա Արծրունու, երբ Գագիկ և Գուրգեն Արծրունիները բաժանում էին իրենց տիրույթները, Գուրգենը «...առեալ էր ի բաժնի յևս կոյս, եւ որ ելան է ի հարաւակողմն, զԱնձահից ձոր, զԿրճունիս, զԿկուղան ովիտ, եւ զըռն զՄարդաստան գաւառ, զԱրճիշակովիտ, զոտն Առնոյ, զԱղբազ մեծ եւ զփորք, Ակեռամբեր, Տագրեան, Ըռնայ, Զարեհաւան»։

Բայց զՏամբէր եւ զԸռնայն, եւ զԶարեհաւան գաւառ հանեալ էր ի Պարս Հայոց...»¹⁰¹։

Անդրադառնալով Գուրգեն Արծրունու տարածքային ձեռքբերումներին, Վասպուրականի պատմիչը նշում է, որ նա «...յինքն հանէ զՏամբեր եւ զԸռնայ գաւառ, եւ որ ասի Ապուշափրի բերդ, ի Վհրի քաղաքին Կորճէից զիւր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին»¹⁰²։

* Սկիզբը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, № 2։

95 Հ. Մարկվարտ. Պարսկահայք նահանգը, էջ 200։

96 J. Assemani. Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana. Romae, III, 1, 622a, III, 2, CCCCXXIII.

97 G. Hoffman. Auszüge aus. syr. Akten pers. Martyrer, S. 204.

98 Հ. Մարկվարտ. Պարսկահայք նահանգը, էջ 200։

99 Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 53։

100 Ռուսական տասվերստանոց քարտեզի № 100 պլանշետը։ Տե՛ս նաև 1:100000 մասշտաբի քարտեզի J-38 (Нахимовское—Тегриз) պլանշետը, В.Г.-4, (Тбилиси, 1961)։

101 Թովմա Արծրունի, էջ 283։

102 Նույն տեղում, էջ 291։

Մանրամասն նկարագրելով Գուրգեն Արծրունու դեպի Պարսկահայր կատարած արշավանքի երթուղին, Թովմա Արծրունին գրում է. «... (Գուրգեն Արծրունին) ելեալ ի Յաղամակերտ քաղաքէ չինն ժամու ուրրաթու աւուրն, եւ անցեալ ընդ ծովակէն Յրմբայ, եւ ընդ Վարազի Զարեմաւանի: Եւ ընդ այդն ընդ առաւօտն յԼոնեայ Յամաց գետդ, եւ գիշերազնաց հասեալ մինչ ի Տարօնայ կաշեցեալ գետ: Եւ ի միւսում առաւօտին հասին ի վերայ բանակին խոնջեալ երիվարօք, անզգուշութեամբ առ մուտն պատրաստեալ, եւ անկան ի նմին ժամու Բ ոմանք, Վլիթ եւ Մարաճայ. եւ երիւար մարզպանին պակասեաց առ վաղսն, պատշաճագոյն զպատերազմին խրոխտական բարձրավզութեամբ վանել զախոլեանսն, եւ առեալ զբանակն յաւաբի, եւ ընդ սուր հանեալ յուղմս բան թէ սակաւս, հասին ի Գոգ տեղի մի ի Մղունիս գետդ»¹⁰³:

«Նա (Դերենիկ Արծրունին) եւ զգաւառն Ըննայ՝ զոր այնքան վաղագոյն ալլազգեացն յափշտակեալ էին, զորոյ եւ ոչ զհամբաւն ոք գարուց ի դարս յիշատակել կարողանայ առ նա հասելոցն, բռնաբար կորզէ ի ձեռաց ալլազգեացն. ընդ նմին եւ զայլ բազում քաղաքս յԱտրպատականէ, որոց եւ տիրէ մեծաւ ճոխութեամբ»¹⁰⁴:

Կարծում ենք, որ տեղագրական իմաստով նպատակահարմար է քննությունն սկսել երրորդ վկայությունից: Ս. Երեմյանը, ելնելով այս տեղեկությունից, ինչպես ստորև կտեսնենք, «Վարազի»-ն ընկալել է որպէս Վասպուրականի վարածնունդի գավառի հիշատակությունն և վերջինս ենթադրաբար տեղագրել է Սարխալան գետակի (Զուլաչայի վտակը) ձորում, որտեղից ճանապարհը տանում է Խանասորի լեռնանցքը և Վասպուրականի ներքին գավառները¹⁰⁵: Հեղինակը, ինչպես որոշ դեպքերում, այս անգամ ևս չի բացատրում իր տեղագրության շարժառիթները, սակայն մենք կարծում ենք, որ նա առաջնորդվել է նույն հիմունքներով, ինչ տարիներ անց Թովմա Արծրունու երկի թարգմանիչ Վ. Վարդանյանը, որը բերված հատվածը որոշ չափով խմբագրել է և թարգմանել. «Դուրս եկավ Հաղամակերտ քաղաքից՝ ուրբաթ օրվա իններորդ ժամին, անցավ Ըմբեա ծովակով, Վարածնունդիքով և Զարեհավանով, այգաբացին հասավ Ըննայի Համաց գուղը և գիշերով՝ մինչև Տարոնա կոված գետը»¹⁰⁶: Մանթապարտությունների մեջ, անդրադառնալով իր սրբաբնությանը, Վրեժ Վարդանյանը գրում է, որ քնագրի «ընդ Վարազի»-ն պետք է ուղղել «ընդ Վարածնունդիս», որը փոքրիկ գավառ էր Վասպուրականում: Ըստ նրա «Վարազ» բառը անհարիր է խոսքի իմաստին, որից պետք է մակաբերել, որ Գուրգենի հեծելախումբը անցել է հենց Վարածնունդիքով, որտեղից ուղիները տանում էին դեպի Խանասորի լեռնանցքը և Վասպուրականի կենտրոնական շրջանները¹⁰⁷: Ինչպես դժվար չէ տեսնել, Ս. Երեմյանը «ընդ Վարազի»-ն հասկացել է Վարածնունդիքով և տեղագրել է Վարածնունդիք, իսկ Վ. Վարդանյանն էլ, ձեռքի տակ ունենալով այդ տեղագրությունը, կատարել է քնագրային սրբագրում: Հիշյալ տեղանքին քաջատեղյակ ուսումնասիրողը, ելնելով Թովմա Արծրունու տվյալներից, երբեք այդպիսի տեղագրություն չէր կատարել: Խանասորի լեռնանցքով Հաղամակերտից եկող ճանապարհը մուտք է գործում Սարխալան գետակի հովիտը և այնուհետև լեռնաբազուկը կտրելով մտնում Ղըզըլքենդ գետակի ձորակը և այնուհետև Զուլաչայի ավազանը: Եթե ընդունենք, որ Վարածնունդիքի տեղագրությունը և քնագրային ճշտումը իրավացիորեն են կատարված, ապա պետք է ընդունենք, որ Գուրգեն Արծրունու զորամասերը սկզբում անցել են Վարածնունդիքով, իսկ այնուհետև Զարեհավանով: Սակայն որքան էլ փոքր տարածություն զբաղեցնեն Վարածնունդիքը, նրա Սարխալան գետակի ավազանում տեղագրելու դեպքում, Արծրունու յաց իշխանը ստիպված կլինեն Վարածնունդիքից անմիջապես մուտք գործել

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 292:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 294:

¹⁰⁵ Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 32:

¹⁰⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 265:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 372:

հեղինակի տեղագրած Ըռնայ, առանց Ջարեհավանի գավառ մտնելու, Իսկ եթե ընդունենք, որ նա այնուամենայնիվ մտել է Ջարեհավան, ապա նա Տարոնո գետին, եթե այն իրոք նույնական է Ջուլաչային, կմոտենար առանց Ըռնայի Համաց գյուղը անցնելու։ Տարիներ առաջ մենք կարծիք էինք հայտնել, որ հակասություններն ինքնաբերաբար կվերանան, եթե բնագիրը թողնենք անփոփոխ։ Ըստ մեզ թուվմա Արծրունին իր այս վկայության մեջ, եթե անգամ հիշատակել է այս կամ այն գավառը, ապա միայն մի նպատակով՝ ցույց տալու Գուրգեն Արծրունու երթուղու գլխավոր կետերի տեղագրությունը։ Ըստ այդմ ստացվում էր, որ Գուրգեն իշխանը դուրս գալով Հաղամակերտից անցնում է Ըմրեա ծովակով, Ջարեհավան գավառի Վարազի կամ Վարազ բնակավայրով¹⁰⁸, Ըռնա գավառի Համաց գյուղով և հասնում Տարոնո գետին¹⁰⁹։ Քննարկելով սույն հատվածը հետագայում Պարսկահայքի գավառների տեղագրության առնչությամբ, մենք ստիպված եղանք վերանայել մեր որոշ հետևությունները, սակայն Վասպուրականի գավառների տեղագրության հետ կապված մեր հիմնական հարցադրումը, որ «Վարազի»-ն չէր կարելի սրբագրել «Վարաժունի»-ը, իսկ վերջինս էլ չէր կարող գտնվել Սարխալան գետակի հովտում, լուր առավել փաստացի հիմնավորում ստացավ։ Քննության առնելով սույն հատվածը, Հ. Մարկվարտը բացահայտել է մի շարք հակասություններ և հանգել է միանգամայն նոր հետևությունների։ Այսպես, «ընդ Վարազի Ջարեհավանի» արտահայտությունը նա դարձրել է «ընդ վարազի Ջարեհավանի», զարմանք է հայտնել «Երևանյ Յամաց գեոլ» բնակավայրի առիթով, գտնելով, որ գյուղի գույք անունը շատ տարօրինակ է և պետք է կարդալ մոտավորապես այսպես. [«Երևանյ, ի գեոլն Ամբ»] («Ըռնա գավառը, Ամբ») գյուղը»¹¹⁰։ Հիշյալ հատվածի պատմաաշխարհագրական քննությունը նրան բերել է այն մտքին, որ Տարոնո գետը համարված է Բարադուս (կամ Բրադոստ) գետին, իսկ հիշատակված Մղունիք (Մղունիս) գյուղը գտնվել է Տարոնո գետի ափ հասնելուց շատ հարավ¹¹¹։ Ուղերթի մեր ուսումնասիրությունը ևս ի հայտ բերեց հետաքրքիր մանրամասներ։ Այսպես, թուվմա Արծրունու երկում Ջարեհավան գավառի անունը հանդիպում է Ջարեհավան կամ Ջարեհավան գրությամբ, իսկ հիշյալ հատվածում «Ջարեհավանի» անսովոր գրությամբ։ Եթե «Երևանյ»-ը նույնական է Առնային, ապա վերջինս մյուս կապակցություններում գրվում է միայն Ըռնայ, մեզ հետաքրքրող նախադասության մեջ բացակայում է ստորոգյալը։ Պատմաաշխարհագրական տեսակետից անբացատրելի կետեր ունի հեծելախմբի Ջուլաչայ գետի հովտով շարժվելը։ Եթե Տարոնո գետ կոչվում էր Զեխրիկչայ—Ջուլաչայ, ապա Սարխալան գետակի հովիտը մտած հեծելախմբին պետք չէր բնավ շարժվելու Դեյրիկ գավառակ և այնտեղից հասնելու Տարոնո գետի ափը, որովհետև այն պարզապես կարող էր Տարոնո գետի ափ դուրս գալ Սարխալանչայի հովտով։ Իսկ եթե այնուամենայնիվ ընդունենք հեծելախմբի Դեյրիկ—Առնա մտնելը, ապա հազիվ թե մի ամբողջ գիշեր էր պետք Տարոնո գետ—Ջուլաչայ գետին հասնելու համար։ Նման ուղերթի դեպքում, Գուրգեն Արծրունու հեծելախմբը կհարձակվեր հակառակորդի վրա բաց դաշտում, որը անհավանական է, որովհետև մահմեդական ռամիկները հազիվ թե իրենց ավարառու բանակի համար իջևանատեղի դարձնեին Սալմաստի անպաշտպան հարթությունը գետի ափին¹¹²։

108. Մենք ժամանակին կարծում էինք, որ Վարազի Ջարեհավանի հիշատակությունը խոսում է այն մասին, որ գոյություն է ունեցել Վարազի անունով բնակավայր նաև այլ գավառում, ուստի ընթերցողին շփոթություն չպատճառելու համար հեղինակը հատկապես շեշտել է նրա Ջարեհավանում գտնվելու հանգամանքը։

109 Բ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի.— տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1983, № 3, էջ 125։

110 Հ. Մարկվարտ. Պարսկահայք նահանգը, էջ 196։

111 Նույն տեղում, էջ 206։

112 Նույն տեղում։

Հիշյալ հատվածի քննությունը հստակորեն ցույց տվեց, որ այն մեզ հասել է աղավաղված վիճակում: Ըստ որում նախնական բնագիրը վերականգնվում է և լույս սփռում Գուրգեն Արծրունու արշավանքի երթուղու և որոշ գավառների տեղագրության վրա: Արծրունյաց իշխանի զորաշեղատը դուրս եկավ Հաղամակերտից, որը բոլոր ուսումնասիրողները տեղադրում են Բաշկալում, շարժվեց դեպի Լմբեա ծովակ: Անատոլիայի թուրքական քարտեզում Բաշկալից հյուսիս-արևելք, Աղբակ գետի ձախափնյա շրջանում ցույց է տրված Ամրի գյուղը¹¹³, որն էլ անկասկած իր անունն է տվել Լմբեա ծովակին: Վերջինս գտնվում է Ամրի գյուղից արևելք, 5—5,5 կմ հեռավորության վրա: Անցնելով Լմբեա ծովակը, Գուրգեն Արծրունու զորաշեղատը հատեց Վասպուրականի լեռները կամ Կոտուր-Ջագրոշի լեռնաշղթան ու մուտք գործեց Պարսկահայք: Հարկ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ զորաշեղատը չէր կարող և չի անցել Խանասորի լեռնանցքով, ուստի և չի մտել Սարխալանջայ գետակի հովիտը: Հետևաբար նրա հետագա երթուղին կարող էր անցնել Սարխալանջայ գետակի վտակ Շիվաշայի կամ էլ Զեխրիկչայ գետակի վտակ Սուտունոաջ (Սուտունոեշ) գետակի հովտով: Առաջնությունը մենք տալիս ենք երկրորդ տարբերակին, որովհետև Սուտունոաջ և Զեխրիկչայ գետակների ջրբերանները մի քանի կմ արևելք գտնվում է Բարազիզուր գյուղը, որը մեր օրերում ենթարկվելով նոր իմաստավորման, վերածվել է Բարոզի¹¹⁴, Բարազիզուրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հայկական Վարազի ձոր տեղանունը: Տեղանվան առաջին բառը թարգմանվել է քրդերեն և դարձել Բարազ¹¹⁵, իսկ զուրը պարզապես աղավաղումն է հայկական ձոր բառի: Եվ քանի որ զուր (զոր) քրդերեն նշանակում է մուշկ, տխուր¹¹⁶ և բացարձակապես չի կապվում վարազ հասկացության հետ, այն աստիճանաբար դուրս է եկել կիրառությունից, որի հետևանքով դյուղը կոչվել է պարզապես Բարազ, իսկ ավելի ուշ՝ Բարոզի: Վարազի ձոր անունը ցույց է տալիս, որ այն սկզբում գյուղի անուն չի եղել, այլ դետահովտի: Հետևաբար ներկայումս Զեխրիկչայ կոչվող գետի հովիտը հայերը անվանում էին Վարազի ձոր, իսկ գետն էլ Վարազի ձոր կամ Վարազի ջուր: Կատարված քննության լույսով անդրադառնալով թուվա Արծրունու երկրից բերված տեղեկության ընդ Վարազի Զարեհալանի» արտահայտությանը, գտնում ենք, որ այն իր մեջ պահպանել է հենց Վարազի ձոր անունը: Նախապես այն եղել է «ընդ Վարազի ձոր եւ հասանի», այսինքն Գուրգեն Արծրունու զորաշեղատը անցել է Վարազի ձորով և հասել առավոտյան «յԼոննայ Յամաց գեօղ, եւ գիշերազնաց հասնալ մինչ ի Տարօնայ կոչեցեալ գետ»: Անկասկած գրիչների մեղքով «հասանի»-ն «հալանի»-ի վերածվելուց հետո «ընդ Վարազի ձոր եւ հալանի» արտահայտությունը այնքան անիմաստ էր դառնում, որ հաջորդ արտագրողները «ձոր եւ հալանի»-ի մեջ տեսել են Զարեհալան գավառի անունը, սակայն բարեբախտաբար «եւ»-ը թողել են անաղարտ:

Գուրգեն Արծրունու զորաշեղատը «յԼոննայ Յամաց գեօղ» հասնելուց հետո անկասկած բանակում է և լոկ գիշերը տեղաշարժվելով հասնում Տարոնո գետին: Նշված հանգամանքը, մեր կարծիքով, լույս է սփռում գյուղի այսպես կոչված զույգ անվան, ինչպես նաև Հ. Մարկվարտի բնագրային սրբագրության

¹¹³ Копия турецкой карты Анатолии, изданной в масштабе 1:200000 в 1330 году Гиджры, т. е. в 1911—1912 годах, издано в военно-топографическом отделе штаба Кавказского военного округа в 1915 году, планшет V—17 (Башкале). Ռուսական տասվերստանոց քարտեզի № 100 պլանշետում գյուղը հանդիպում է Ամրակ, այլ աղբյուրներում՝ Ամրիկ գրությամբ:

¹¹⁴ Сияхэт-Намэ-и-Худуд, с. 303 (Бэраз-зур): Ռուսական տասվերստանոց քարտեզում և այլ ժամանակակից քարտեզներում գյուղը նշված է Барозы, Barozi գրությամբ:

¹¹⁵ Курдско-русский словарь (Ferhenga kurdî-Rûstî), составил К. К. Курдоев, около 34000 слов. М. 1960, с. 76.

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 816:

վրա: Իրականում գյուղանունը «Եղեռնայ»-ն է, իսկ «Յամաց»-ը գրաբարյան «յամեմ» բայի անցյալ կատարյալ ժամանակը¹¹⁷, Գուրգեն Արծրունու զորագունդը հասնելով «Եղեռնայ» գյուղ, բանակում է և միայն գիշերը շարժվում մինչև Տարոնո գետ: Բնական է, որ «յամաց»-ի նման մեկնաբանությունից հետո անիմաստ է «Եղեռնայ»-ն որևէ ձևով Առնա կամ Ըռնա գավառանվան հետ կապելը: Մեր կարծիքով այն պարզապես Ուռնի բառի բարբառային ձևն է, հանգամանք, որ իր հաստատումն է գտնում տվյալ շրջանի տեղանուններից մեկի մեջ: Հայտնի է, որ քրդերը ուռնին անվանում են дарабие կամ ԾԻ¹¹⁸, Սովորական երևույթ է քրդերենում Ծ > В անցումը, այնպես որ дарабие կամ ԾԱԲԾԻ ձևը կարող էր ծնել ԴԱԲԾԱՎԻ կամ ԴԱԲԾԱՎԻ: Բարազիզուր գյուղից դեպի Սոմայի մահալ և Բրադոստ գետ տանող ճանապարհի վրա կա մի բնակավայր, որ կոչվում է Դարավի կամ Դարավու: Մեր համոզմամբ, սա էլ հենց «Եղեռնայ» գյուղն է, որի անունը քրդերը հետագայում լոկ թարգմանել են: Ի մի բերելով քննության արդյունքները, մենք գալիս ենք այն միակ հետևությունը, որ Զուլաչյու չէր կարող բնավ նույնանալ Տարոնո գետին, որը, ինչպես ճիշտ կոհան է Հ. Մարկվարտը, Բրադոստ գետն է, սակայն չի բացատրվում, որ այդպես էր կոչվում նազուլայ գետը Բրադոստ գետի հետ միասին: Ըստ որում անպայման գետանունը պետք է տարածվեր Բրադոստ գետի Դերե-Բինեգաչյու վտակի վրա ևս: Հայկական զորաջոկատի և մահմեդական խառնամբոխի ճակատամարտը եղավ հավանաբար ներկայիս Գումբեդ (Գմբեթ) գյուղի մերձակայքում, իսկ Մղունիս գյուղը, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում է Մալունա¹¹⁹ գյուղին, որը գտնվում է տափարակի, գոգ վայրում: Ամփոփենք. Թովմա Արծրունու նշված հաղորդումը ոչ մի տեղեկություն չի պարունակում ո՛չ Զարեհավան և ո՛չ էլ Առնա գավառների մասին, իսկ նրա նախնական բնագիրը ունեցել է ներքոքերյալ տեսքը. «... (Գուրգեն Արծրունին) ելեալ ի Յադամակերտ քաղաքէ յինն ժամու ուրբաթու աւուրըն, եւ անցեալ ընդ ծովակն Յըմբեայ, եւ ընդ Վարազի ձոր եւ հասանի (եւ) ընդ ալգն ընդ առաւօտն յԸռնայ: Յամեաց ի գեօղ, եւ գիշերագնաց հասեալ մինչ ի Տարօնայ կոչեցեալ գետ ...»¹²⁰:

Առնայի տեղադրության որպես վերջին կուլաններ մնում են Թովմա Արծրունու մյուս տեղեկությունները: Բերված հատվածներից առաջինի համաձայն Առնան գտնվում էր Տամբեր, Տագրեան և Զարեհավան գավառների հարևանությամբ կամ մերձակայքում: Գուրգեն Արծրունու տիրույթների ցուցակում այն հիշվում է Ակե, Տամբեր և Տագրեան գավառներից հետո և Զարեհավանից առաջ: Նույն տեղեկության վերջին հատվածում, երբ խոսքը գնում է Պարսկահայքի ազատագրված գավառների մասին, Առնան հիշատակվում է Տամբերի և Զարեհավանի միջև: Երկրորդ տեղեկությունից ևս պարզվում է, որ Տամբերը և Ըռնան, եթե սահմանակից էլ չէին, ապա գտնվում էին իրարից ոչ հեռու: Զորորդ վկայությունը անուղղակիորեն հավաստում է, որ Առնան համեմատաբար հեշտ նվաճելի էր այլազգիների համար, ուստի և վաղուց գտնվում էր նրանց տիրապետության տակ: Սակայն նրա ռազմաստրատեգիական դիրքը և տնտեսական նշանակությունը էական դեր են կատարում, որ որոշակի քայլեր ձեռնարկվեն նրա ազատագրման համար: Ինչպես դրժվար չէ համոզվել, Ըռնայի, Տամբերի և Զարեհավանի տեղադրությունները

¹¹⁷ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Կ. երկրորդ, Վենետիկ, 1837, էջ 319: «Եմեմ» բայը նշանակում է «ժամանակ անցուցանել, յերկար կալ մնալ, անազանել, յապաղել, տեւել, գանդաղել» և այլն:

¹¹⁸ Հայ-քրդերեն բառարան (Хэбэрнама эрмэни—к'өрдя), կազմեցին Ս. Սիմեոնյան, Ա. Չալան. Երևան, 1957, էջ 335:

¹¹⁹ Ձի բացատրում, որ Մալունան Մղունիսի աղավաղված ձևն է:

¹²⁰ «Հասանի»-ից հետո «եւ»-ը հավանաբար ավելորդ է: Ձեռագրի «յամաց»-ը պետք է ուղղել «յամեաց»: Օգտվելով առիթից մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Պ. Մուրադյանին և է. Պիվադյանին հիշյալ հատվածի բանասիրական քննության ընթացքում ցույց տված օժանդակության համար:

սեր-ն միահիշտովում են, ուստի քննութիւնը ամբողջական դարձնելու նպատակով կամենում ենք ավելացնել Վասպուրականի պատմիչի մեկ վկայութիւնը եւ, որից բխում է, որ Աղբակն ու Զարեհավանը սահմանակցում էին: Խոսելով Արյան լճի ճակատամարտի մասին, նա նշում է, որ Որսիւրանքի կողմերում հավաքվել էին մեծ թվով գաղթականներ «...գաւառացն Աղբալոյ, Զաւրեհականի, եւ Ակէոյ. եւ ի լեռնակողմանցն Աղզոյ, եւ Ունն Առնոյ, մի կողմըն ի Զողայ լեռնէն եւ անդր»¹²¹: Դժվար չէ տեսնել, որ տեղադրութիւնների բանալին տալիս է հենց այս վկայութիւնը: Մեծ Աղբակի և Զարեհավանի սահմանակցութիւնը ուղղակիորեն բացառում է Վասպուրականի լեռների արեւելյան լանջերին Առնայի, Վարաժնունիքի և Գազրիկանի տեղադրութիւնը, ինչպես կատարել է Ս. Երեմյանը¹²², իրականում Վասպուրականի լեռների ջրբաժան գիծը եղել է սահման երկու գավառների միջև, հանգամանք, որ նկատել է Բահրին և արտացոլել իր կազմած Մեծ Հայքի վարչական անտիպ քարտեզում¹²³, Ս. Երեմյանի տեղադրութեամբ Զարեհավան գավառը համապատասխանում է ներկայիս Սալմաստի մահալին¹²⁴, որը սակայն մասամբ է ճիշտ: Այժմ, երբ կրկին անդրադառնում ենք առաջին տեղեկութեանը, տեսնում ենք, որ Ըռնան պետք է փնտրել Զարեհավանի, Տագրեանի և Տամբերի միջև: Տամբերի հիշատակութիւնը Ակեի հարեանութեամբ, ինչպես ճիշտ նկատել է Ս. Երեմյանը¹²⁵, ենթադրել է տալիս նրա տեղորոշումը ներկայիս Սոմայի կամ Սոմավա և Ագիգելի մահալների շրջանում, ուստի մնում է ենթադրել, որ Առնան զբաղեցնում էր Զողայ գետի ստորին հոսանքի շրջանը իր մեջ ունենալով Սալմաս կամ Սաղամաս քաղաքը: Հետեւաբար Զարեհավան և Ըռնա գավառների սահմանաբաժան գիծը պետք է անցնէր Սաղամասի կամ ներկայիս Դիւնի (մինչև իրանական հեղափոխութիւնը՝ Շահպուր) և Քյոհնաշահարի (որը Ս. Երեմյանը իրավացիորեն նույնացնում է Զարեհավանի հետ)¹²⁶: միջատարածքով, թողնելով առաջինը Առնայի, իսկ երկրորդը՝ Զարեհավանի մեջ: Ըստ այդմ էլ, մեծ որոշակիութեամբ կարելի է ասել, որ Վարադի ձոր կամ Վարազի ջուր գետը ստորին հոսանքում կկոչվէր Առնայի ջուր, այլ խոսքով Զողայ ճեղքում կոչվել է Առնայի կամ Ըռնայի ջուր: Վերոբերյալ տեղադրութիւնից հետո պարզ է դառնում, թե ինչու տափարակ, դժվար պաշտպանելի Առնայի գավառը ընկել էր մահմեդականների իշխանութեան ներքո:

Եթե մեր տեղադրութիւնները ճիշտ են, ապա Առնայից սկսած գավառների թվարկումը կատարվել է շրջանաձև: Ուստի Զարեհավանից հետո սկսելի էր սկզբում Հեր գավառի և այնուհետև Զարեհնդ գավառի հիշատակութիւնը: Իրականում նկարագրութեան մեջ Հերը վերջինն է, որը և հավանաբար հիմք է ծառայել որոշ ուսումնասիրողների համար Զարեհնդը տեղադրելու Սալմաստի մահալի տարածքում¹²⁷, Զարեհնդ գավառը Ս. Երեմյանի փալտն տեղադրութեամբ համապատասխանում է այժմյան Զեյրավանդա գյուղի շրջակա տարածքին¹²⁸, Զեյրավանդա գյուղը այնքան լավ է պահպանել դավա-

¹²¹ Բովմա Արծրունի, էջ 160:

¹²² Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի, էջ 53, 82, 46:

¹²³ Les Cantons Classiques, 1-er au Vme. sc. ap. J. C. (Բահրիի քարտեզների պատճենները պահվում են հեղինակի արխիվում, որոնք սիրալիրաբար ուղարկել էր տիկին Բահրին):

¹²⁴ Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի, էջ 52:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 84:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 52:

¹²⁷ Ղ. Ալիշան. Տեղադիր Հայոց Մեծաց. Վենետիկ, 1855, էջ 57, § 106. «Ի մտից Խոյ գաւառի և ի հարաւոյ Քողուրոյ, յելից օսմանեան սահմանին և ի մտից հիւսիսոյ ծովուն Ուրմիոյ, կայ Սալմաս կամ Տիւման գաւառ, որ է Զարեհնդ գաւառ Պարսկահայոց: Զարեհնդը և Հերը(») Սալմաստի գավառում է տեղադրում նաև Բահրին:

¹²⁸ Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի, էջ 51:

ռանոնը, որ տեղագրությունը վեր է ամեն կասկածից: Ձեյրավանդայից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվում է ներկայիս խոյ քաղաքը, որը բոլոր սկզբնաղբյուրների համաձայն հայկական Հեր քաղաքն է: Այլ խոսքով, անկախ մեր ցանկությունից, Առնայի հարևանությամբ գտնվում է Հեր գավառը: Կարծում ենք, որ հերթականության խախտումը, ինչպես ստորև կհամոզվենք, ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Հեր գավառի առավել ուշ ձևավորման արդյունք: Ս. Նրեմ-յանի կարծիքով Սարգոն II-ի (722—705 թթ. մ. թ. ա.) արձանագրություններում հիշվող Զարանդա երկիրը պիտի ընդգրկեր, բացի Զարավանդից, նաև Հեր և Մարանդ գավառները¹²⁹: Սակայն Սարգոն II-ի տարեգրության մեջ և Աշշուր աստծուն ուղղված նամակում հիշատակվող Զարանդա մարզը, համաձայն տրվող նկարագրությունների¹³⁰, բնավ չի նույնանում Պարսկահայքի Զարավանդին և պատահական չէ, որ Ն. Հարությունյանը այն տեղագրում է Ուրմիո լճից արևելք, ներկայիս Ուսկի բնակավայրի շրջանում, Սոհունդ լեռան հյուսիսային լանջին¹³¹: Անշուշտ այլ հարց է, թե որքանով է Ուսկին նույնական ուրարտական Ուշկայա ամրոցին, որովհետև վերջինս գտնվում էր լեռան վրա, լեռնանցքի մերձավորությամբ, իսկ Ուսկին՝ լեռնանցքից հեռու, համեմատաբար հարթ տեղանքում: Խնդիրն այն է, որ անկախ Ուշկայայի տեղագրության ճշգրտումից (թե այն 20 կմ դեպի արևմուտք կամ արևելք էր), Զարանդայի հավանական տարածքը չի համընկնում հայկական Զարավանդի հետ: Ըստ մեզ քիչ հավանական է նաև Ղ. Ինճիճյանի այն ենթադրությունը, թե Պլինիոսի (VI, 27) հիշատակած Zoaranda-ն կամ Zoaranda-ն կարող է նույնանալ Զարավանդին¹³², որովհետև վերջինս տեղագրվում է Ասորեստանի կողմերում:

Անդրադառնալով Զարավանդ գավառի անվան ծագմանը, Պատմահայրը գրում է, որ գավառն իր անվանումը ստացել է Զրուանից. «Քանզի կողմանք արևելից Զրուան զՍեմ կոչեն, և Զարուանդ զգալառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ»¹³³: Զարավանդը սկզբնապես պետք է ընդգրկեր նաև ապագա Հեր գավառի տարածքը: Երբ Հեր քաղաքը աստիճանաբար բարձրացավ և այնուհետև քաղաքային տարածք ձեռք բերեց, տեղի ունեցավ նրա վարչական տարանջատումը Զարավանդից: Սակայն հավանաբար դեռ մինչև Հերի առանձին գավառ դառնալը, Զարևանդը կոչվում էր երկակի անունով, կրելով և՛ գավառի և՛ Հեր քաղաքի անունը: Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց»-ում Զարավանդը հիշվում է Հերի հետ միասին, իսկ իշխանը կոչվում է «շահապ Զարուանդ և Հեր գաւառի»¹³⁴: Զարավանդ անունը դեռ առաջնային է, սակայն Հեր քաղաքի անունը նույնպես բնորոշ է գավառի համար, ըստ որում հիշատակության նման հերթականությունը ամենայն հավանականությամբ վկայում է, որ նրանք վարչականորեն դեռ չեն տարազատվել: Սակայն արդեն Փավստոս Բուզանդի երկում Զարավանդ անունը մղվում է հետին պլան («ի Հեր և ի Զարուանդ»)¹³⁵, իրողություն, որ իր հաստատումն է ստանում Եղիշեի «...եկեալ (պարսից զորագլուխը—Հ. Բ.) հասանէր յաշխարհն Հայոց ի Հեր և ի Զարևանդ գաւառ»¹³⁶ և Ղազար Փարպեցու «Բայց զգոյշ լեր նախ ժողովել առ քեզ, զայրուծին Ատրպատականի

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 52:

¹³⁰ И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, 46(109), 49(167), *տե՛ս* Вестник древней истории, 1951, № 2—4.

¹³¹ Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 79.

¹³² Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանից, էջ 154:

¹³³ Մովսէս Խորենացի, էջ 26: Տե՛ս նաև Քովմա Արժրուի, էջ 5. «...ի Զրուան անուն զԶարուանդն անուանեն»:

¹³⁴ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց. Տիգրիս, 1909, էջ 414, § 795:

¹³⁵ Փավստոս Բուզանդ, էջ 18:

¹³⁶ Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան. Երևան, 1957, էջ 105:

որ մօտ ի Հայս իցեն և զայրուծին Հեր և Զարաւանդ գաւառի»¹³⁷ վկայութիւններում: Վերջին երկու տեղեկութիւնները հետաքրքիր են նաև այն տեսակետից, որ մեր կարծիքով հավաստում են հիշյալ գավառների պատկանելիութիւնը Հայկական մարզպանութեանը¹³⁸, իրողութիւն, որին կանդորադանանք Պարսկահայքի վարչական ձևավորման բաժնում: Մի նախդիրի շղատագործումը Հերի և Զարավանդի հետ Փալատոս Բուզանդի, Եղիշեի և Ղաղար Փարպեցու («ի Հեր և ի Զարաւանդ» — էջ 68, 69) կողմից ցույց է տալիս, որ նրանց բաժանումը և առանձին գավառների վերածվելը կատարված փաստ էր, իսկ Ղաղար Փարպեցու կողմից Հեր գավառի առանձին հիշատակութիւնը¹³⁹ վերացնում է ամեն մի կասկածանք: Զարավանդը հիշատակվում է արար հեղինակ Յակուտ ալ-Համավիի կողմից¹⁴⁰, սակայն դատելով նկարագրութիւնից, այն կարող էր և հայկական Զարավանդի հետ աղերս չունենալ: Նկարագրված տեղանքը զբաղեցնում է Ուրմիո լճի մերձափնյա շրջանը, ըստ որում դժվար է անգամ հաստատորեն ասել լճի արեւելյան թե՛ արեւմտյան ափին, ուստի այն բնականաբար չի կարող նույնանալ Զարավանդին:

Հեր գավառը, որ վարչականորեն ձևավորվել է IV դարի սկզբներին, Զարավանդի հետ միասին կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ: Այն զբաղեցնում է Հեր կամ Խեր քաղաքի¹⁴¹ շրջակա տափարակը, որը Թովմա Արծրունուն հայտնի էր Խերական դաշտ անունով¹⁴²: Արարական տիրապետութեան շրջանում այստեղ ձևավորվեց Հերի ամիրայութիւնը, որն սկզբում ընդունեց Արծրունիների գերիշխանութիւնը¹⁴³, իսկ Դերենիկ Արծրունու սպանութիւնից հետո ճանաչեց Աշոտ Բագրատունու իշխանութիւնը¹⁴⁴: Նշանավոր էր Հեր քաղաքի բերդը, որ հիշատակվում է Մատթեոս Ուռհայեցու կողմից¹⁴⁵: Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ Հեր գավառում էին գտնվում նվարսակ և Փռոտտակ գյուղերը: Առաջինում, որը ներկայիս Նիսսակ գյուղն է¹⁴⁶, ինչպես վկայում է Ղաղար Փարպեցին, կրնքվեց 484 թ. նվարսակի հայ-պարսկական պայմանագիրը Վահան Մամիկոնյանի և պարսից զորահրամանատար Նիխորի միջև¹⁴⁷: Համաձայն Թովմա Արծրունու Փռոտտակ գյուղը գտնվում էր Հեր քաղաքի հանդիման¹⁴⁸:

Պարսկահայքի 9 գավառներից առնվազն երկուսը սկզբնապես գոյութիւն չեն ունեցել և արդյունք են ավատատիրական հարաբերութիւնների

¹³⁷ Ղաղար, Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխառեան. Տփղիս, 1904, էջ 159:

¹³⁸ Б. А. Арутюнян. Административное деление закавказских владений сасанидского Ирана согласно труду Елишэ.—Кавказ и Византия, вып. I, Ереван, 1979, с. 27.

¹³⁹ Ղաղար Փարպեցի, էջ 160. «...ի գաւառին որ կոչէր Հեր, ի դեռն որում անուն էր նուարսակ»: Կարծում ենք այս տեսակետի օգտին է խոսում Եղիշեի «ի կողմանս Հերայ և Զարեանդայ» արտահայտութիւնը (էջ 75):

¹⁴⁰ Յակուտ ալ-Համավի, տե՛ս Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Ք. Նալբանդյան. Երևան, 1965, էջ 76: Զարավանդի առնչութեամբ հեղինակը հիշում է Ուրմիո լիճը Մուրաթ (Թթու) անունով և Վագի ալ-Քուրդ կոչված վայրը:

¹⁴¹ Թովմա Արծրունի, էջ 295:

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 296: Խեր և Խերական դաշտ անվանումների արտասանութիւնը, եթե արդյունք չէր տեղական բարբառի, ապա առաջացել էր Վասպուրականի բարբառի ազդեցութեամբ:

¹⁴³ Ա. Տեր-Ղևոնդյան. Արարական ամիրայութիւնները Բագրատունյաց Հայաստանում. Երևան, 1965, էջ 111: Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 140—141:

¹⁴⁴ Կոստանդին Միրանածին, էջ 10:

¹⁴⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ, 1898, էջ 33:

¹⁴⁶ Ս. Տրեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 72:

¹⁴⁷ Ղաղար Փարպեցի, էջ 160:

¹⁴⁸ Թովմա Արծրունի, էջ 255:

զարգացման: Դրանցից մեկը Հերն է, որն, ինչպես նշվեց, ձևավորվեց Հեր քաղաքի բարձրանալու և քաղաքային տարածք ձեռք բերելու շնորհիվ: Համեմատաբար ուշ ձևավորված գավառների թվին պետք է ավելացնել նաև Զարեհավանը, որի առաջացումը նույնպես սերտ աղերս ունի Զարեհավան քաղաքի բարձրացման, ինչպես նաև Զարեհավանյան իշխանական ընտանիքի տիրույթների սահմանազատման հետ: Հիշյալ գավառները հավանաբար տեղ չեն գտել Պլինիոսի հիշատակած 120 զորավարությունների մեջ¹⁴⁹:

Արդ, մեզ մնաց պարզելու ևս երկու հարց, թե ի՞նչ բնագծերով էին անցնում Պարսկահայք աշխարհի սահմանները և ինչպիսի՞ն էր նրա վարչական ձևավորման ընթացքն ու հետագա ճակատագիրը: Ելնելով նախորդ քննության արդյունքներից, տեսնում ենք, որ Պարսկահայքի արևելյան սահմանագիծը, որ որոշ ժամանակաշրջաններում (երբ Ատրպատականի՝ հայոց թագավորների ձեռնական իշխանությունը դուրս էր մնում Մեծ Հայքի թագավորության կազմից) վերածվում էր պետական սահմանի, անցնում էր Կապուտան կամ Ուրմիո լճի արևմտյան ափագծով: Հարավային սահմանը, որ միաժամանակ հանդիսանում էր պետական սահման, անցնում էր Երասխ կամ Արասի գետով: Պարսկահայքի արևմտյան սահմանը անցնում էր Կոտուր-Ջազրոշի լեռնաշղթայով կամ Վասպուրականի լեռներով, որի առնվազն հարավային հատվածը «Աշխարհացոյցը» համարում է Տավրոսի լեռներ և կոչում է Կոհ-ի-Նիհորական անունով: Ուստի միանգամայն իրավացի է Հ. Մարկվարտը, երբ Կոհ-ի-Նիհորականը նույնացնում է պարսկա-թուրքական սահմանային լեռնաշղթային¹⁵⁰: Ըստ որում նա գտնում է, որ Կոհ-ի-Նիհորական լեռները լրիվ համընկնում են Ստրաբոնի հիշատակած Νίβηρος-ին¹⁵¹, իսկ վերջինս էլ ծագում է Nexvarakan-ից կամ Nebxvarakan-ից: Ավելին, նրա կարծիքով, այս միջին իրանական անվան հետ աղերս ունի Մովսես Խորենացու հիշատակած «Նիւբար»-ը, որը հետագայում ընդունել է ավան վերջավորությունը¹⁵²: Առավել բարդ է սահմանագծի ճշտումը Հեր և Զարեհանդ գավառների շրջանում: Արևմուտքում այն պետք է անցներ Անձախիձորի արեւելակողմով, հյուսիսում՝ Ծուաշ-ոտտ (այժմ՝ Աղշայ) և Կարմիր (այժմ՝ Կոտուրլա) գետերի ջրբաժանով, իսկ արևելքում այն իր մեջ պետք է առներ այժմյան Զունուշայ գետի ավազանի մի մասը:

Պարսկահայքի տարածքը մինչև մ. թ. ա. II դարի սկզբները չի մտել Մեծ Հայքի թագավորության մեջ: Հայոց Արտաշես I թագավորի (մ. թ. ա. 189—160) օրոք Ուրմիո կամ Կապուտան լճի արևմտյան ափերը գրավվում են Մեծ Հայքի թագավորության կողմից և օրգանապես ներառվում նրա կազմի մեջ: Համաձայն Ստրաբոնի մի հաղորդման, Արտաշես I-ը մարերից գրավում է Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան (...: Μῆδων μὲν τὴν τε Κασπιανὴν καὶ Φαυνίτιν καὶ Βασοροπέδα,...)¹⁵³, որոնցից առաջինը նույնական է Մեծ Հայքի Փայտակարան կամ Կասպեից աշխարհին, սակայն մյուսների տեղագրությունը առ այսօր հայագետների կողմից ճշտված չէ: Մեր կարծիքով վերջիններիս տեղագրությունը կարելի է հստակեցնել՝ ելնելով Մեծ Հայքի թագավորության պետական սահմանագլխից՝ մինչև Արտաշես I-ի տարածքային ձեռքբերումները: Արժրունյաց պառմիչի մի շատ արժեքավոր տեղեկությունից, որ նա հավանաբար քաղել է մեզ անհայտ մի հին աղբյուրից, պարզվում է, որ Երվանդ Վերջին արքայի օրոք

¹⁴⁹ Plin., NH, VI, 10, 2.

¹⁵⁰ Հ. Մարկվարտ. Պարսկահայք նահանգը, II, էջ 212:

¹⁵¹ Страбон. География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. А. Сتراتоновского. М., 1964, с. 497 (XI, 14, 2), 500 (XI, 14, 14).

¹⁵² Հ. Մարկվարտ. Պարսկահայք նահանգը, II, էջ 231: Տե՛ս նաև Մովսես Խորենացու, էջ 43—44:

¹⁵³ The Geography of Strabo, with an English translation by Horace Leonard Jones, Ph. D. LL. D., Cornell University, in eight volumes. V, London, 1969, XI, 14, 5.

Մեծ Հայքի թագավորության սահմանը անցնում էր Անձախիձոր գավառի արևելակողմով. «...դառնալ Երուսաղեմ առ սահմանօքն Ատրպատականի ի ձորն Անձախից: Իսկ Անձախից ձոր վասն այսր կոչեցին. բազում ունելով ինչս ի կոխակս բարձրաւանդակս, եւ ի կիրճս նորականս, ի զերծս եւ ի խոխոմս ձորոյն ի թոխ եւ ի բոխ երկրին անրնակ մարդկան յասպատակէ հինիցն Երուսաղեմ եւ երթալ զԵտեղի ի Նախնաւանն աւանի յՈստանին Վաստաւական աշխարհին»¹⁵⁴: Դատելով Թովմա Արծրունու մեկ այլ տեղեկութիւնից, որը մեզ հասել է աղճատված վիճակում, Երվանդ Վերջինի օրոք Ատրպատականի մեջ էին Հեր և Զարեանդ գավառները. «Իսկ Սմբատ առեալ զԱրտաշէս գալ ընակէ ի քաղաքաւանդակ լեռինն Վարագ: Իսկ Երուսաղեմ զհետադոտեալ գալ ընակի առ ստորոտով լեռինն ի գլուխս Տոսպ գաւառի. եւ կոչէ գտեղին Երուսաղեմ. եւ Սահակայ յղեալ առ Սմբատ, մի կալ մնալ ի լեռինն, այլ փութալ ելանել դառնալ անդրէն ի հետեւի զօրս անդ. զի ոչ ելանէ ասէ Երուսաղեմ զօրու ի սահմանս Մարաց. եւ տալր տանել զպէտս մանկանն օր ըստ օրէն»¹⁵⁵: Դժվար չէ նկատել, որ գործողութիւնները սկզբնորում զարգանում են Մեծ Հայքի թագավորության տարածքում՝ Տոսպ գավառում և Վարագ լեռան շրջանում, ուստի Սմբատը մանուկ Արտաշէսի հետ պետք է անցնէր Մարաց կամ Ատրպատականի սահմանները, որպեսզի թագածականգր գտնվեր անվտանգության մեջ: Սակայն մեզ հասած ընագիրը իր «ի հետեւի զօրս անդ» տեքստի հետ չկապվող արտահայտութիւն մը անիմաստ է զարձնում Մարաց սահմանների հիշատակութիւնը: Ինչպես ժամանակին ճիշտ նկատել է Նորայր Բլուզանդացին, հիշյալ հատվածը սկզբնապես եղել է «ի Հեր եւ ի Զարեանդ»¹⁵⁶, այսինքն Սահակը Սմբատին խորհուրդ է տվել տեղափոխվել Մարաստանին կամ Ատրպատականին պատկանող Հեր և Զարեանդ¹⁵⁷ գավառները, ուր զորքով մուտք գոր-

¹⁵⁴ Թովմա Արծրունի, էջ 55:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 54:

¹⁵⁶ Նորայր Բլուզանդացի, Հայկական բառաքնություն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 86: Տե՛ս նաև Թովմա Արծրունի և Անանուն, ծան. 67, էջ 513:

¹⁵⁷ Արծրունյաց պատմիչը, խոսելով մանուկ Արտաշէսի մասին, գրում է, որ սկզբում «... Սմբատ առեալ զԱրտաշէս ընակէ ի Զարեանդ Ատրպատականի» (էջ 53): Ժամանակին մենք այն միտքն լինե՞հայտնել, որ Զարեանդ գավառը Ատրպատականին պատկանելու պատճառով կոչվել է «Զարեանդ Ատրպատականի» (Բ. Հ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. — «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1983, № 3, էջ 121—122): Սակայն մեկ անգամ ևս անդրադառնալով այս հարցի քննութիւնը, եկանք այն եզրակացութիւն, որ խոսքը վերաբերում է մի Զարեանդի, որը՝ ի տարբերութիւն հայկականի, պատմիչը կոչում է Ատրպատականի Զարեանդ: Սակայն այդուհանդերձ յի բացատրում, որ նշված տեղանունը կարող է ստանալ մեկ այլ բացատրութիւն, որի համաձայնութիւնը թերևս ավելի մեծ է, քան առաջինին: Խնդիրն այն է, որ Արծրունյաց պատմիչի պատմութիւնը ձեռագրերում հանդիպում է ոչ թէ «Զարեանդ Ատրպատականի», այլ «Զարեանդ Ատրպատականի» գրութիւնը, որի ճիշտ լինելու դեպքում տեղանունը իր բովանդակութիւնը փոխում է: Մենք հակված ենք ենթադրելու, որ Զարեանդի Զարեանդ անմիջական աղբյուր ունի Զարեանդը (= Զարեհ) անվան հետ, որի հիշատակութիւնը պահպանել է Ստրաբոնի «Աշխարհագրութիւնը»: Հետևաբար Զարեանդը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Զարեանդի, որը, եթե հաջվի առնենք հայերենի և պարսկերենի դարդացման օրինաչափութիւնները, հայ իրականութիւն մեջ ծնելու էր Զարեանդ, իսկ պարսից իրականութիւնը պայմաններում՝ Զարեհանդ ձևերը: Դժվարութիւն է հարուցում կարծես Զարեանդի վերջին եզր-ն, որովհետեւ թվում է, թե քաղաքանունը ավելի ջուտ կլինէր Զարեհանդ: Սակայն հակասութիւնը անմիջապես լքանում է, երբ գիտնում ենք Բուզանդի թի Բագրեանդ գաւառի ի Բագրեան աւանի, որ է մօտ յաւերական Զարեհանդ քաղաքին տեղեկութիւնը (էջ 251): Դժվար չէ տեսնել, որ Բուզանդը հաղորդում է հայկական Զարեհանդի, իսկ Թովմա Արծրունին՝ Ատրպատականի Զարեհանդի անունը: Մեր կարծիքով, Ատրպատականի Զարեհանդի անունը առայսօր պահպանվել է Շարահայկանի անվան մեջ՝ ենթարկվելով ժողովրդական կեղծ ստուգաբանութիւն: Շարահայկանն գտնվում է Ուրմիո լճի հյուսիս-արևելյան ափին՝

ծել չէր հանդգնի Հայոց Երվանդ թագավորը: Բերված տեղեկությունների համադրումը աներկբա ցույց է տալիս, որ Պարսկահայք աշխարհի հյուսիսային և արևմտյան սահմանները համընկել են Մեծ Հայքի թագավորության պետական սահմանագծին նշված հատվածում: Եվ քանի որ Կասպք-Փայտականի հյուսիսային սահմանը անցնում էր Երասխ գետով և մասամբ Կուր գետով, իսկ Նախճավանն էլ պատկանում էր Մեծ Հայքի թագավորությանը, ապա Հեր և Զարեանդ—Կասպք հատվածում հայոց թագավորության պետական սահմանը, ամենայն հավանականությամբ, անցել է Կոտոր (Կարմիր), իսկ այնուհետև՝ Երասխ գետերով: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, իսկ մեզ հասած կցկտուր տեղեկությունները խոսում են դրա օգտին, ապա ստորոշյան Փավնիտիսն ու Բասորոպեդան պետք է տարածքային համընկնեին Պարսկահայքին և Մարդպետականին (Արևելյան Վասպուրական): Ինչպես դժվար չէ հետևել Ստրաբոնի հաղորդումից, երկրամասերի թվարկումը կատարված է արևելքից արևմուտք ուղղությամբ, հետևաբար Կասպից ծովի ափին գտնվող Կասպիանե-Կասպին պետք է արևմուտքից սահմանակցեր Փավնիտիսը՝ զբաղեցնելով Մարդպետականի տարածքը, իսկ Արտաշես I-ի կողմից գրավված հողերի ծայր հարավ-արևմուտքում գտնվեր Բասորոպեդան՝ համապատասխանելով Պարսկահայքի տարածքին: Թե Փավնիտիս անունն ի՞նչ ծագում ունի և ինչու է տրվել Մարդպետականի տարածքին, մենք առայժմ չգիտենք և որևէ բացատրություն կամ ստուգաբանություն առաջարկել չենք կարող: Սակայն, մեր կարծիքով, Բասորոպեդա տեղանունը ծագումնաբանական աղբյուր ունի Պարսկահայք անվանման հետ¹⁵⁸: Այն թերևս բաղկացած է երկու մասից, որոնցից Եռա-ը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե պարսկերեն pas բառը, որ նշանակում է «ամրոց» կամ «սահմանային ամրոց» (հայերեն՝ պահ կամ պահակ), իսկ օրօթեծա-ն ստիպում է ենթադրել, որ այն հունարեն թարգմանությունն է «լեռնադաշտ» բառի: Այլ խոսքով, Բասորոպեդա նշանակել է Պաս ամրոցի լեռնադաշտի երկիր: Պարսկահայքի տարածքը արևմուտքում պաշտպանված է Վասպուրականի լեռներով, լեռնանցքները մեծ մասամբ դժվարանցանելի են, ուստի մեր կարծիքով Pas (Βάσι) կոչվող ամրոցը պետք է գտնվեր Կոտորի հովտում և փակեր Անձախիձորի անցքը: Թերևս հենց նրա ռազմագիտական կարևորությամբ էլ պայմանավորված է երկրամասը ամրոցի անունով կոչվելը: Կապված հայերենի զարգացման օրինաչափությունների հետ pas-ը վերածվելու էր pars-ի, ինչպես Բաղրիսար դարձել է Բաբսեղ, պահակ-ը՝ պարհակ, Ճուաշ-ը՝ Ճուաշ, Մծուխ-ը՝ Մրծուխ և այլն: Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանման հետևանքով Պասի երկրամասը դառնում է առանձին նահանգ, որը սակայն ստանում է Կորճայք (ավելի ուշ թերևս նաև Կուրճայք) անունը: Ինչպես վերը տեսանք, Կլավդիոս Պտղոմեոսի երկում այն պահպանվել է Κωταία (=Κορταία) աղճատված գրությամբ և վերապրուկի ձևով արտահայտվել, ինչպես վերը ցույց տրվեց, Փավստոս Բուզանդի և Թովմա Արծրունու երկերում: Չնայած Բուզանդը Սաղամասը հիշատակում է ոչ թե Կորճեից աշխարհում, այլ Կորճեից գավառում, կասկածից վեր է, որ հեղինակն ի նկատի է ունեցել Կորճեից (տվյալ դեպքում Պարսկահայք) աշխարհի տարածքը, որովհետև Կորճեքը նեղ իմաստով կիրառվելու դեպքում պետք է նույնանար Այլի կամ Կուրճան գավառին, իսկ մեր քննությունից պարզ դարձավ, որ Սաղամասը գտնվել է Այլիից բավական հյուսիս, Զարեհավան գավառում:

Ե՞րբ կարող էր հանդես գալ Պարսկահայք անունը որպես Մեծ Հայքի

Ատրպատականում, իսկ Զարտական դ գրությունը վկայում է Թովմա Արծրունու օգտագործած սկզբնաղբյուրի խոր հնությունը:

158 Մենք չենք կիսում Ղ. Ինճիճյանի, Հ. Կիպերտի, Հ. Գելցերի, Հ. Մարկվարտի, Հ. Մանանդյանի, Հր. Աճառյանի, Ա. Նովոսելցևի և այլոց այն տեսակետը, թե Բասորոպեդան նույնական է Վասպուրական աշխարհին, որովհետև, ինչպես ցույց տրվեց, դեռ մինչև Արտաշես I-ի գահակալությունը Վասպուրականը պատկանում էր Մեծ Հայքին:

աշխարհանուն, ինչպես տեսանք, մինչև III դարը այն չի հիշատակվում։ Բայց նրա հիշատակության բացակայությունը IV, V և հետագա դարերում, եթե չհաշվենք «Աշխարհացոյցի» և Թովմա Արծրունու հաղորդումները, կասկածի տակ է առնում վերջինիս ծնունդը նաև նշված դարերում։ Եթե իրավ աշխարհանվանումը ծագել է հիշյալ շրջանում, ապա ենթադրելի էր նրա օգտագործումը գոնե Վասպուրականի հիշատակման հաճախականությամբ։ Ճշմարտությանը պատշաճը մատուցելով հարկ է նշել, որ Արծրունյաց պատմիչի տեղեկությունը ըստ էության քաղված է «Աշխարհացոյցից», հետևաբար Պարսկահայքի իրական միակ հիշատակությունը տեղ է գտել միայն վերջինիս էջերում։ Հետևաբար մնում է ենթադրել, որ Պարսկահայքը որպես աշխարհանուն հանդես է եկել III դարում, տեղ է գտել մի ինչ-որ աշխարհագրում, որից իրենի բերումով օգտվել է «Աշխարհացոյցի» հեղինակը։ Հավանական է կարծել, որ այդ կատարվել է Սասանյանների կողմից Մեծ Հայքի թագավորության կարճատև ռազմակալումների շրջանում։ Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ Արտաշիր Սասանյանը, ռազմակալելով Հայոց թագավորությունը, անցկացնում է աշխարհագիր¹⁵⁹, Աշխարհագրեր պարսից արքունիքի կամ, որ ավելի ճիշտ է, Մեծ Հայքում թագավորած Սասանյանների կողմից կատարվել են, ամենայն հավանականությամբ, նաև Արտաշիրից հետո, որը, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, իրականում Սասանյան հարստության հիմնադիրը չէ, այլ Որմիզդ-Արտաշիրը (261—272 թթ. Մեծ Հայքի թագավոր, 272—273 թթ. արքայից արքա Երան և Անեբան)¹⁶⁰, ուստի այսօր դժվար է ասել, թե «Աշխարհացոյցի» հեղինակը հատկապես որ աշխարհագրի նյութերից է օգտվել։ Սակայն պարզ է մի իրողություն, որ «Աշխարհացոյցը» տալիս է Մեծ Հայքի նկարագրությունը տարածքային այնպիսի ընդգրկումով, որը չի հանդիպում ո՛չ III դարից առաջ և ո՛չ էլ հետո։ Մասնավորապես Մահկերտ-տան, Դասնի և Նիհորականի հիշատակության բացակայությունը նրանում և ընդհակառակը նրանց Մեծ Հայքի մաս դիտվելը մինչև III դարը և IV դարում¹⁶¹ խոսում են մեր ենթադրության օգտին։ Հաշվի առնելով Հայոց թագավորության ավատականացման բուռն ընթացքը III դարում, որը երկրի վարչաքաղաքական կառուցվածքի մեջ լուրջ փոփոխություններ առաջ բերեց, որոնք այնքան հստակորեն արտահայտվել են IV դարի քաղաքական իրադարձություններում, մենք առավել հավանական ենք գտնում, որ «Աշխարհացոյցի» հեղինակը օգտվել է Որմիզդ-Արտաշիրի աշխարհագրից, երբ Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչաքաղաքական սկզբունքները դեռ գործում էր։ Որմիզդ-Արտաշիրի օրոք Պարսկահայքի տարածքում Սաղամաս (այժմ՝ Սալմաստ) քաղաքի մոտ քանդակում են թագավորական նշանների հանձնման տեսարան, որտեղ պատկերված են երկու հեծյալներ Սասանյան արքաների հանդերձներով։ Սրանցից առաջինը՝ Շապուհ I-ը, Մեծ Հայքի թագավորության թագը հանձնում է Որմիզդ-Արտաշիրին։ Վիժաքանդակը, որ այսօր էլ գոյություն ունի¹⁶², վկայությունն է այն իրողության, որ անգամ պարսկական ռազմակալման պայմաններում Ուրմիռ լճի արևմտյան ափի հողերը պատկանում էին Մեծ Հայքին։ Մեր ենթադրությամբ Սասանյանները կրկին կյանքի են կոչում Pars-ն և նրան, որն անկասկած հասցրել էր վերածվել Pars-ի։ Ընկալելով Pars-ը որպես պարսից, նրանք երկրամասը կոչել են Pars-ի Հայաստան, այսինքն Պարսկահայք, որը

159 Մովսես Խորենացի, II, Հէ. «Արտաշիրը» եւ ղերկիրս զրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ և ամենեկմ զիւր անունն հաստատէ»։

160 Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀեՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 37, 51, 633։

161 Claudii Ptolemaei Geographia, V, 12. փալոսոս Բուզանդ, IV, Ծ։

162 В. Ф. Минорский. Келашин, стела у Топузава и древнейшие памятники вблизи Урмийского озера.—Записки Вост. Отд. Импер. Русск. Арх. общ., т. XXIX, 1916, с. 145—193. Таблица VII. Сасанидский рельеф на горе Пир-Чауш в Салмасе. М.—L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie de Pavènement des Sassanides, à la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 173—175.

վկայված է Թովմա Արծրունու երկում¹⁶³։ Եթե անգամ կասկածի տակ էլ առնենք նման ընկալումը պարսիկների կողմից, ապա ակնհայտ է, որ առավել ուշ ժամանակներում, երբ աշխարհացույցյան վարչական բաժանումը վաղուց ի վեր դադարել էր գոյություն ունենալուց, վերածվելով դասական վարչաբաժանման, Պարսկահայքը ժողովրդական կեղծ ստուգաբանության հետևանքով ընկալվել է որպես Պարսկական Հայք և ըստ այդմ էլ սրբագրվել Պարսկահայքի։

Պարսկահայք աշխարհի որպես վարչական միավորի գոյությունը (անկախ այն հանգամանքից, թե վերջինս կրել է Կորճայք կամ Պարսկահայք անվանումը) III դարի վերջից բացառվում է։ 297 թ. հայ-հռոմեական զորքերի փայլուն հաղթանակը պարսկական բանակի նկատմամբ պարսից արքունիքին ստիպեց կնքել 298 թ. Մծբինի՝ իր համար նվաստացուցիչ հաշտության պայմանագիրը, որի համաձայն Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը ընդարձակվում էր Մարաստանի հաշվին՝ հասնելով մինչև Զինթա ամրոցը¹⁶⁴։ Դատելով «Աշխարհացույցի» նկարագրությունից և Փավստոս Բուղանգի հաղորդումներից, Մեծ Հայքի հարավային սահմանագլխին Պարսկաստանը զիջել էր Մահկերտ-տուն, Դասն և Նիհորական գավառների տարածքը, որը մտնում է նոր Շիրականի բղջիխության մեջ։ Վերջինիս մեջ, ուսումնասիրողների կարծիքով, մտել է Պարսկահայքը գրեթե ամբողջությամբ¹⁶⁵ և անգամ հավասարության նշան է դրվում երկու հասկացությունների միջև։ Մեր կարծիքով Պարսկահայքի գավառների թվարկման հերթականությունն ու օրինաչափությունները, ինչպես նաև «Գահնամա»-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ նոր Շիրականի մեջ մտել է Պարսկահայքի տարածքի միայն մի մասը, իսկ ավելի որոշակի առաջին շորս գավառները՝ Այլին կամ Կուտիճանը, Մարին, Թրաբին և Արիսին (Ուլեան)։ Ինչպես վերը համոզվեցինք, Պարսկահայքի աշխարհացույցյան նկարագրության մեջ երկրամասի առաջին շորս գավառները տրվում են հյուսիսից հարավ ուղղությամբ, ի տարբերություն հաջորդ գավառների, որոնք թվարկված են շրջանաձև հաջորդականությամբ՝ հարավից հյուսիս ուղղությամբ։ Այս հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ «Աշխարհացույց» շարադրելիս առաջին շորս գավառներն ունեցել են վարչական այլ կացություն։ Եվ քանի որ հենց այս հատվածում էր գտնվում Սիրազանոն գյուղը (ներկալումս՝ Շիրքենդի)¹⁶⁶, ապա սրա տարածքն էլ վերոհիշյալ երեք գավառների հետ կազմել է նոր Շիրականի բղջիխությունը։ Ըստ այդմ էլ բացառվում է Զարեհավանի բղջիխության կենտրոն լինելը, որովհետև այն ընկաթ էր Պարսկահայքի հյուսիսային հատվածում, և մնում է ենթադրել, որ բղջիխության կենտրոնը Շիրական (Սիրազանոն) քնակավայրն էր, որն էլ թերևս իր անունը հաղորդել է բղջիխությանը։ Պարսից ռազմակալումը վերացնելուց հետո Պարսկահայք անունը զրկվում է կիրառությունից, որովհետև եթե նրա հարավային մասը ստանում է նոր Շիրական անունը, ապա հյուսիսային հատվածը բաժանվում է երկու վարչական շրջանի, որոնք կոչվում են այլ անուններով։ Պարսկահայքի հյուսիսային երկու գավառները, որոնք համաձայն Ագաթանգեղոսի իշխան շահապի ենթակայության ներքո էին¹⁶⁷, հիշատակվում են Հեր և Զարեանդ (Զարաանդ) անունով և հավանաբար ավելի ուշ հանձնվում են

¹⁶³ Թովմա Արծրունի, էջ 283. «Պարս Հայոց»։

¹⁶⁴ Petr. Patric. Fragm. II (Dindorf, Historici graeci minores. I, p. 443).

¹⁶⁵ Ս. Տ. Երեմյան. Արշակունիների թագավորությունը 298—387 թթ., քարտեզ. տե՛ս ՀՍՀ, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 112։

¹⁶⁶ Տե՛ս Բուսական տասվերստանոց քարտեզի № 100 պլանշետը։ Феофилакт Симокатта. История. М., 1957, էջ 128. «Σιραζανών χωρὶς»։

¹⁶⁷ Ագաթանգեղոս, § 795. «Իշխանն շահապ Զարաանդ և Հեր գաւառի»։

մաղխադներին որպէս ձեռական իշխանութիւն¹⁶⁸։ Ագաթանգեղոսի հիշատակած Զարեանդի և Հերի շահապը չի կարող նույնանալ մաղխադին, քանի որ պատմիչի բերած իշխանների ցանկում տեղ է գտել նաև մաղխադոյի տան իշխանը¹⁶⁹։ Կորճայք անվան հիշատակութիւնը Բուզանդի կողմից պարզորոշ վկայում է այն մասին, որ Կորճայք ընդհանրական անունը վարչական առումով IV դարում իր մեջ ներառում էր միայն Պարսկահայքի կենտրոնական մասը Առնա, Զարեհավան և Տամբեր գավառներով։ Հետաքրքիր է ընդգծել այն փաստը, որ Թովմա Արծրունին X դարում Կորճայք ասելով առաջին հերթին հասկանում էր Պարսկահայքի հիշյալ հատվածը։ Այսպես, խոսելով Դուրգեն մարզպանի տարածքային ձեռքբերումների մասին և Պարսկահայքը հիշելով «աշխարհն Կորճէից եւ Պարսկահայոց» ձևով, Արծրունիաց պատմիչը շատ հստակ ընդգծում է, որ հակասութիւնը բորբոքվել էր Գուրգեն Արծրունու և Կորճեքի տերերի միջև։ Ըստ որում նրա գրաված Տամբեր ու Ըռնա գավառները, Ապուլափրի բերդը և Վհրի քաղաքը գտնվել են Կորճայքում¹⁷⁰։ Բայց երբ նա խոսում է մահմեդական խուժանի դեպի Մարդաստան կատարած արշավի մասին, որը հավաքվել էր Պարսկահայքի մնացած մասից, Թովմա Արծրունին այն կոչում է «Պարսկահայոց գոեհան»¹⁷¹, դրանով իսկ տարբերակում մտցնելով Պարսկահայքի երկու հատվածների միջև։ Հետևաբար «աշխարհն Կորճէից և Պարսկահայոց»-ը պետք է հասկանալ ոչ թե պարզապէս առանձին միավորներ, կամ էլ սոսկ նույնացնել, ինչպես վարվել է Հ. Մարկվարտը, այլ մի ամբողջութիւն, որը Պարսկահայքն է իր Կորճայք բաղկացուցիչ մասով։ Նմանօրինակ աշխարհագրական հասկացութիւնը շատ նման է Սյունյաց թագավորության պաշտոնական «Սինեաց և Բաղաց թագավորութիւն» անվանմանը, որտեղ Բաղքը, մաս կազմելով Սյունիքի, հիշատակվում է նրա հետ մեկտեղ¹⁷², իսկ նրանց միջև հավասարութիւն նշան չի դրվում։ Ամփոփելով վերոհիշյալը, գտնում ենք, որ Պարսկահայքի նկարագրութիւն մեջ գավառների թվարկման հաջորդականութիւն երևութական անկանոնութիւնը պահպանել է հետաքրքիր տվյալներ ու որոշակի սկզբունքներ Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական զարգացման վերաբերյալ։

Հայագիտութիւն մեջ քաղաքացիութիւն է ստացել մի տեսակետ, ըստ որի 387 թ. Մեծ Հայքի թագավորութիւն բաժանման ժամանակ Պարսկահայքի տարածքն ամբողջութիւնը հանվել է Մեծ Հայքից և միացվել պարսից բուն տիրութիւններին¹⁷³։ Սակայն «Գահնամակում» Զարեհավանյան և Տամբերացի¹⁷⁴ իշխանական ընտանիքների հիշատակութիւնը¹⁷⁵ այս եզրակացութիւնը դնում է կասկածի տակ։ Հանրահայտ իրողութիւն է, որ եկեղեցական թեմական բաժանումը, երբեմն որոշ ուղացումով, համապատասխանում է իր ժամանակի վարչաքաղաքական բաժանմանը¹⁷⁶։ Այդ իմաստով

168 Ս. Տ. Երեմյանի կողմից կարծիք է հայտնվել, որ մաղխադները որպէս ձեռական աշխարհ ստացել են Հեր և Զարեանդ գավառները, որի մասին վկայում է Մաղխադան գլուղանունը, որ նա նույնացնում է Մահլա բնակավայրին (Հայ ժողովրդի պատմութիւն. հ. I, էջ 832)։ Հրեանարավոր է, որ Մահլան նույնպէս կապ ունի Մաղխադների անվան հետ, սակայն Մաղխադանը մինչև այսօր էլ պահպանվել է և հայտնի է Մախլադան անունով (տե՛ս 10-վերստանոց քարտեզը)։

169 Ա գ ա թ ա ն դ և դ ո ս, § 795. «Իշխանն մաղխադոյի տանն»։

170 Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ու ն ի, էջ 291։

171 Նույն տեղում։

172 Մ տ ե փ ա ն ն ո ս Օ Ր Բ Է Լ Ե ա ն. Պատմութիւն նահանգին Սիսական. Թիֆլիս. 1910, էջ 301 և այլն։

173 Н. А до н ц. Указ. соч., с. 223—224. Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը 360—440 թթ., քարտեզ և այլն։

174 «Գահնամակում» անունն պահպանվել է «Մամբերացին» աղավաղված դրութիւնով։

175 «Գահնամակ», տե՛ս Н. А до н ц. Указ. соч., с. 250.

176 Նույն տեղում, էջ 88-89։

մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ուխտանեսի երկում պահպանված հայոց եպիսկոպոսությունների ցանկը, որը հեղինակը վերագրում է Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությանը: Ավելորդ է ասել, որ անգամ ոչ խոր քննությունը բացահայտում է այն իրողությունը, որ հայոց եպիսկոպոսությունների հիշյալ ցուցակը որևէ ձևով չի կարող առնչվել հայոց առաջին կաթողիկոսի ապրած ժամանակաշրջանին, այն արտացոլում է հայոց եկեղեցու մարզպանության առաջին շրջանի թեմական բաժանումը: Այդ իսկ պատճառով «Ելոյ» և «Ջարեհանից» եպիսկոպոսությունների գտնվելը ցուցակում¹⁷⁷ վկայում է «Այլի» և «Ջարեհաւան» գավառների վարչաքաղաքականապես վերաբերելը հայկական մարզպանությանը: Ավելին, հիշյալ ցուցակի «Երուտակաց» եպիսկոպոսությունը¹⁷⁸, որ նույնական է Հեր և Ջարեհանդին, ցույց է տալիս, որ Այլիից սկսած մինչև Ջարեհանդի հյուսիսային սահմանը Պարսկահայքը մաս է կազմել հայկական մարզպանության: Եթե անգամ կասկածի ենթարկվի բերված ցուցակի վավերականությունը, հանգամանք, որ ոչնչով հիմնավորված չէ, այլ հաղորդումները գալիս են նույնը վկայելու: Այսպես, Բաբկեն կաթողիկոսի 506 թ. հրավիրած Դվինի ժողովին մասնակցում է Ջարեհավանի եպիսկոպոսը¹⁷⁹, որը հիշատակվում է Դվինի 555 թ. ժողովում ևս¹⁸⁰, 607 թ. եկեղեցական ժողովին մասնակցել են էդոյ (Այլիի) և Աննայ եպիսկոպոսները¹⁸¹, իսկ նույն դարի երկրորդ կեսին Ռոտակքի (որը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Ուխտանեսի հիշած Երուտակը) եպիսկոպոս Սահակը (679—698/9)¹⁸² բարձրանում է հայ կաթողիկոսության գահին¹⁸³, Ռոտակի եպիսկոպոսը մասնակցում է նաև 726 թ. Մանազկերտի ժողովին, որի մասին հաղորդում է Միքայել Ասորին¹⁸⁴: Հ. Մարկվարտը, քննության առնելով բերված տեղեկությունները, գտել է, որ «երբ հայերը Մաշտոցի միջոցով սեփական եկեղեցական ծիսակատարություններին և լեզվին անցան և այդպիսով թոթափեցին իրենց կախյալ վիճակը հունական և ասորական եկեղեցական լեզուներից՝ սկսեցին եկեղեցականորեն կազմակերպել և իրենց գերիշխանությանը ենթարկել բուն երկրից դուրս՝ հռոմեա-պարսկական հողերում գտնվող հայրենակիցներին»¹⁸⁵: Նման հարցադրումը ճիշտ չէ գոնե վաղ միջնադարի համար, որովհետև այդ դեպքում Հայոց Արևելից կողմերի և Գուգարքի հայկական եպիսկոպոսությունները չէին ենթարկվի Աղվանից և Վրաց կաթողիկոսություններին: Ավելին, հռոմեական տիրույթների հայկական եպիսկոպոսությունները, քաղաքական հանգամանքներից կախյալ, որպես կանոն գտնվում էին կայսերական եկեղեցու ենթակայության ներքո: Ուստի միակ և աներկբա եզրակացությունն այն է, որ հիշյալ եպիսկոպոսությունների տարածքը մտել է հայկական մարզպանության մեջ: Դրա օգտին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ հայոց եկեղեցուն էին ենթարկվում մարզպանության տարածքում գտնվող ասորական երկու՝ Ասորեաց և Միս ասորեաց եպիսկոպոսությունները¹⁸⁶: Որ Պարսկահայքի մի մասը մտել

177 Ուխտանեսի եպիսկոպոս. Պատմութիւն Հայոց. Վաղարշապատ, 1871, էջ 100:

178 Նույն տեղում:

179 Գիրք թղթոց. Թիֆլիս, 1901, էջ 42:

180 Նույն տեղում, էջ 73:

181 Նույն տեղում, էջ 149:

182 Կաթողիկոսության տարիները տրված են համաձայն Հ. Մարկվարտի (տե՛ս Պարսկահայք նահանգը, մաս II, էջ 235):

183 Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 93. «Եպիսկոպոսութիւն Ռոտակաց», էջ 245. «Ռոտակաց», էջ 290. «Էզարաւային կողմամբն, Ռոտակայ գաւառին ի Հեր և ի Սաղամաս»:

184 Chronique de Michel le Syrien, Ed. et trad. par J. B. Chabot. II, Paris. 1904, p. 497. «Gorgi Rotakay».

185 Հ. Մարկվարտ. Պարսկահայք նահանգը, մաս II, էջ 234:

186 Ուխտանեսի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 100:

է Հայկական մարզպանության մեջ, վկայում են նաև հայ պատմիչները: Այսպես, Եղիշեն, անդրադառնալով 450—451 թթ. ապստամբության իրադարձություններին, նշում է, որ Վասակ Սյունին ապստամբների «զգուհն առաջին հեռացուցի ի կողմանս Հերայ և Զարեանդայ»¹⁸⁷, իսկ պարսկական բանակը, որ եկել էր ապստամբությունը ճնշելու, «հասանէր յաշխարհն Հայոց ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ»¹⁸⁸: Վկայությունն այնքան հստակ է, որ կասկած չի թողնում, որ հիշյալ գավառները մտնում էին Հայկական մարզպանության մեջ: Սակայն ն. Ադոնցը առանձնապես չի վստահել Եղիշեի երկին և, հենվելով Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» վրա, եզրակացրել է, որ հիշյալ գավառները անցել էին պարսից բուն տիրույթների շարքը¹⁸⁹: Այն հանդամանքը, որ 481—484 թթ. ապստամբության ժամանակ հաշտություն կնքելու համար Նիխորը գալիս է Հայոց աշխարհ, բայց «ոչ իշխեաց միջամխել ի Հայոց սեղիսս, այլ դադարեալ ի գաւառին, որ կռչէր Հեր, ի գեօղն Թում անուն էր նուարսակ»¹⁹⁰, ն. Ադոնցին կարծել է տվել, որ հիշյալ շրջանը մարզպանության մեջ չէ: Ի հաստատումն իր եզրակացության անվանի հայագետը դիմել է նաև Ղազար Փարպեցու երկու այլ վկայության: Այսպես, Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբության ժամանակ հայոց սպարապետը գտնում էր, որ «թերևս անդէն ի տեղւոցն ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին և ոչ ոք լինէր արգել զօրուն Պարսից ճասաւել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գերելով յառնակել և վնասել»¹⁹¹, Ներսեհհայատի ճակատամարտի առնչությամբ Ղազար Փարպեցին հայտնում է, որ «զօր բազում խաղացեալ գայ ի Պարսից. եկեալ հասեալ են ի սահմանս Հերայ և Զարեանդ գաւառի բազում զօրագլուխք», ուստի Վահան Մամիկոնյան սպարապետը «գումարեալ զզօրսն Հայոց՝ ճեպէր հարկանել նոցա ի դիմի անդէն զայն տեղեօք. «թերևս ոչ, ասէր, լիցի անցանել բազմութեանն Պարսից ի միջոց կողմն աշխարհիս Հայոց»¹⁹², ել քանի որ ն. Ադոնցը չի վկայակոչել Ղազար Փարպեցու ևս մի հաղորդումը, մենք, լինելով հարցի քննության շահերից, այն մեջ ենք բերում: Պարսից թագավորը, Հայաստան ուղարկելով Նիխորին, խորհուրդ է տալիս նրան հնազանդեցնել Վահան Մամիկոնյանին ամեն գնով, սակայն «զգոյշ լեր նախ ժողովել առ քեզ գայրուծին Ատրպատականի որ մօտ ի Հայս իցեն, և գայրուծին Հեր և Զարեանդ գաւառի. մի գուցէ յղեալ քո առ Վահան, և նա պատճառանօք քաղցր խօսելով ընդ քեզ՝ խաբիցէ զքեզ և վնաս ինչ առնիցէ»¹⁹³, Բերված վկայություններից վերջինը պարզորոշ խոսում է այն մասին, որ Ղազար Փարպեցին տարրերում է Հեր և Զարավանդի հեծելազորը Հայոց մարզպանության մերձակայքում գտնվող Ատրպատականի այրուծիուց: Եթե Հերը և Զարեանդը մտնել են Ատրպատականի մեջ, իսկ մինչև այսօր լուրջ այդ են պնդում ուսումնասիրողները, ապա վերջինիս այրուծիու մաս պետք է համարվեր Հերի և Զարեանդի այրուծին: Հայոց մարզպանության համար Հերը և Զարեանդը սահմանային գավառներ էին, որտեղից թշնամին սովորաբար ներխուժում էր երկրի խորքը, ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը պետք է ձգտեր ճակատամարտ տալ սահմանի վրա, փորձելով խանգարել պարսիկների մուտքը միջնաշխարհ: Այդ նույն կացությունն ենք տեսնում նաև Ներսեհհայատի ճակատամարտի նախօրյակին, երբ Վահան Մամիկոնյանը ևս ձգտում էր ճակատամարտ տալ պարսիկներին Հերում և Զարեանդում, որպեսզի Հայոց միջնաշխարհը փրկի պարսկական ասպատակությունից: Երկու դեպքում էլ, մեր կարծիքով, հայ-

¹⁸⁷ Ե Պ ի շ Ե, էջ 75:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 105:

¹⁸⁹ Н. А до н. Указ. соч., с. 224.

¹⁹⁰ Ղ ա զ ա ր Փ ա ր պ Ե ց ի, էջ 160:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 69: «Ո չ ո ք» արտահայտությունը սրբագրելի է «որով»:

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 128:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 160:

կական հրամանատարությունը խնդիր էր դնում ջախջախել հակառակորդին սահմանի վրա, բայց Հայկական մարզպանության տարածքում: Իսկ այն իրողությունը, որ Նիխորը «ոչ իշխեաց միջամխել ի Հայոց տեղիսս, այլ դարեաց ի գաւառին, որ կոչէր Հեր», բնավ չի խոսում երկրամասի անմիջական պարսկական տիրույթ լինելու մասին: Ինչպես պարզվում է հաղորդման սկզբից, Նիխորը գալիս է Հայք, բայց խուսափում է Հայոց տեղերից, այլ խոսքով նա բանակում է Հայկական մարզպանության տարածքում, սակայն ոչ թե հայ ապստամբների վերահսկողության ներքո գտնվող վայրում, այլ, ինչպես կտեսնենք, պարսկական զորքերի կողմից ռազմակալված Հերում: Արդեն վերը նշեցինք, որ Հերը և Զարեանդը գտնեց այդ շրջանում մաղխազների ձեռական երկիրն էին և քանի որ հայոց մաղխազը գործակցում էր պարսիկների հետ, ապա նրա երկրամասն էլ, ըստ էության, պարսից վերահսկողության տակ էր: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ մաղխազները Հերը և Զարեանդը որպես ձեռական իշխանության երկիր մարզպանության շրջանում ստանում էին պարսից արքունիքից (մինչև 428 թ.՝ հայ Արշակունիներից), ապա պարզ կդառնա, որ այն, գտնվելով Հայոց մարզպանության տարածքում, ըստ էության հանդիսանում էր պարսից արքունի կալված: Բնական է, որ այս հարցադրման դեպքում պարզ է դառնում, թե ինչու Հերի և Զարեանդի հեծելազորը, որի տիրակալը անկասկած հայոց մաղխազն էր, տարբերակվում է Ատրպատականի հեծելազորից, բայց և միաժամանակ դիտվում է պարսիկներին դաշնակից ուժ, քանի որ մաղխազը դավաճանել էր ապստամբությանը:

387 թ. Մեծ Հայքի՝ Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև բաժանվելուց հետո, պարսից արքունիքը Հայաստանից անջատեց բզեշխությունները՝ միացնելով համապատասխանաբար հարևան սելևկականից վարչական միավորներին: Հասկանալի է, որ անջատվեց նաև Նոր Շիրականի բզեշխությունը, որի հետագա վարչաքաղաքական կացությունը հստակ չէ և առանձին քննություն է պահանջում, որը դուրս է մեր ուսումնասիրության շրջանակներից: Այսուհանդերձ հարկ ենք համարում նշել, որ վերոբերյալ եկեղեցական ժողովների նյութերը վկայում են, որ բզեշխությունը պատկանող Այլի կամ Կուտիճան գավառը, մեզ անհայտ պատճառներով և շարժառիթներով, թողնվում է Հայոց մարզպանության կազմում: Ի տարբերություն Այլիի կամ Նլիի քրիստոնյաների, որոնց եպիսկոպոսը ենթարկվում էր հայոց եկեղեցուն, Նոր Շիրականի քրիստոնյաները համարվում էին լոկ հավատակիցներ: Այսպես, Բաբկեն կաթողիկոսը, դիմելով Պարսքի ուղղափառներին, գրում էր. «Սրբասէր և ճշմարտասէր, և սուրբ հաւատոց և առաւել Քրիստոսիւ ծառայեցելոց. տէրանց մերոնց և եղբարց սրբոց հաւատակցաց... և այլ հաւատացեալ քրիստոնէայի տշխրականին ի Նինուէ նահանգ»¹⁹⁴:

Նրբ արարները գրավեցին Այսրկովկասյան երկրները, նրանք պահպանեցին Սասանյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումը: Այդ իսկ պատճառով Մեծ Հայքից Սասանյանների օրոք անջատված բզեշխությունների, այդ թվում և Նոր Շիրականի բզեշխության տարածքը շատերին իրենց առեղծած Արմինիա ոստիկանության մեջ: Այլ խոսքով, վերջինս որոշ շեղումներով, որ կապված էր արաբա-բյուզանդական սահմանագծի հաճախակի փոփոխությունների հետ, իր մեջ ներառնում էր Հայոց, Վրաց և Աղվանից մարզպանությունների տարածքը: Բնական է, որ Արմինիայի կազմում Պարսկահայքի այս կամ այն գավառի հիշատակությունը գալիս է մեկ անգամ ևս հաստատելու այն տեսակետը, որ Պարսկահայքի հյուսիսային գավառները մտնում էին Հայոց մարզպանության մեջ: Այսպես, Ին Նորդադրեհը նշում է, որ Արմինիայի մեջ էր Նոյը (Նուայ)¹⁹⁵. ըստ «Հուդուդ ալ-Ալմանի» Արմի-

¹⁹⁴ Գրք բզեշ, էջ 41:

¹⁹⁵ Ibn Khordadbeh. Kitab al-masalik wal-mamalik.—Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. M. J. de Goeje. Pars sexta, Lugd. Bat., 1889, p. 123.

նիան իր մեջ ներառնում էր Ուրմիան. Սաղամասը և Հերը (հոյ)¹⁹⁵։ Իդրիսին վկայում է, որ Մերմինիայի քաղաքներից էին հոյը, Սաղամասը և Ուրմիան¹⁹⁶։ Անգամ այն բանից հետո, երբ Արմինիայի այս կամ այն երկրամասում հաստատվում էին արաբ իշխանավորները և հաստատում իրենց ավատատիրական իշխանությունները, վարչականորեն նրանք ենթարկվում էին Արմինիայի ոստիկանին, իսկ ավելի ուշ հայոց թագավորները իրենց իրավունք էին համարում դրանք իրենց ենթարկեցնել։ Համաձայն Կոստանդին Միրանոսի Աշոտ I Բագրատունուն էին ենթարկվում Հերի (հերո) և Սաղամասի արաբ իշխանավորները¹⁹⁸։ Սակայն հիշյալ փոփոխություններն ի վերջո որակ էին կազմում։ Մասնավորապես Ատրպատականի իշխողների տիրապետության հաստատվելը Պարսկահայոց գավառներում ստիպում է, որ արդեն այլ սկզբնաղբյուրներում հիշյալ տարածքը համարվեր Ատրպատականի մաս։ Համաձայն Իրն ալ-Ասիրի հոյը և Սաղամասը, ինչպես նաև Ուրմիան Ատրպատականի մեջ էին¹⁹⁹։ Այս քաղաքական կացությունը արձանագրում է նաև Յակուտ ալ-Համավին²⁰⁰։

Այն հանգամանքը, որ Այլին կամ Ելին մտել է Հայոց մարզպանության մեջ՝ մինչ նրա ազատագրումը Արծրունիների կողմից քաղաքականապես չենթարկվելով հայ իշխանավորներին, վկայում է նաև Թովմա Արծրունին։ Ինչպես արդեն մեկ անգամ մեջ ենք բերել, Գուրգեն Արծրունու զորքերը, հալածելով թշնամուն, «հանին ի սահմանացն Հայոց, էր որ ի կողմն էլոյ, եւ էր որ ի կողմն Ատրպատականի եւ Պարսից»²⁰¹։ Քննությունը ցույց է տալիս, որ Հայոց սահմանները այն երկրամասերն էին, որ գտնվում էին հայ իշխանների կառավարման ներքո, սակայն պատմիչը, որ թվում էր թե էլին պիտի համարի Ատրպատականի մաս, առանձնացնում է նրանից։ Արդեն կատարված ուսումնասիրության լույսով պարզվում է, որ այդ հեռավոր արձագանք է այն պատմական իրողության, երբ Այլին գտնվում էր Հայոց մարզպանության մեջ և համարվում էր հայոց երկիր։ Պատմիչը վավերացնում է երկու պահ, երբ Այլին Հայոց մարզպանության մաս է և երբ այն հայոց կառավարման ներքո չէ։

Քաղաքականապես մինչև մ. թ. ա. II դարը մաս չկազմելով Մեծ Հայքի Պարսկահայրի տարածքը, ամենայն հավանականությամբ, ավելի վաղ մամանականներից, ներառվում է հայ ժողովրդի ձևավորման ոլորտը, հանգամանք. որ իր հաստատումն է գտնում ցայսօր պահպանված բազմաթիվ հայկական տեղանուններում, ինչպես նաև ստվարաթիվ հայկական բնակչության տեղակայությամբ, որի զանգվածային տեղափոխությունը Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տարածքը 1828—1829 թթ. մեծապես ամրացրեց հայ տարրը այնտեղ, ստեղծելով ազգացեղային ամուր կորիզ, որը հետագայում ծնեց Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ այնուհետև՝ Հայկական հՍՀ-ը։

¹⁹⁵ Hudūd al-'Alam. The Regions of the World, a Persian Geography 372 A. H.—982 A. D., translated and explained by V. Minorsky. 1970, p. 143.

¹⁹⁷ Idrisi. Opus Geographicum. fasc. VII, Neapoli—Fomae, 1977, p. 820, 829.

¹⁹⁸ Կոստանդին Միրանոսի, էջ 10։

¹⁹⁹ Իրն ալ-Ասիր, էջ 185, 189, 193, 207, 217, 221, 233, 285, 302, 330, 334, 339, 340 և 341։

²⁰⁰ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակուտ ալ-Համավին, էջ 10, 15, 20, 32, 62, 70, 76, 77, 79, 86, 108։

²⁰¹ Թովմա Արծրունի, էջ 165—166։

ОБЛАСТЬ ПАРСКАНАЙК' ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ ПО «АШХАРНАЦУИЦУ» («АРМЯНСКОЙ ГЕОГРАФИИ»)

Б. А. АРУТЮНЯН

Резюме

Вопросы времени и обстоятельств возникновения области Парсканайка, а также проблемы локализации ее гаваров (уездов) представляют большой интерес для исторической географии Армении. На основе критического анализа первоисточников и специальной научной литературы в статье показывается, что территория ашхарнацуицовой области Парсканайка была присоединена к царству Великой Армении в первой половине II в. до н. э. Арташесом I (189—160) и административно соответствовала страбоновской Басоропед. Доказывается, что Парсканайка территориально далеко не соответствовал Нор-Шираканскому бдешхству. Исходя из результатов филологических изысканий труда Товмы Арцруни и сопоставления фактического материала, локализуются гавары Парсканайка, определяется территориальный охват области Корчайк, упомянутой Павстосом Бузандом, Товмой Арцруни, а также Клавдием Птолемеем (Κω (ρ) ταια) и соответствовавшей Парсканайку. Доказывается также, что, вопреки господствующей точке зрения, после раздела Великой Армении в 387 г. большая часть Парсканайка административно осталась в составе Армянского марзпанства и лишь южная незначительная часть была включена в собственно персидские владения.